

עיונים בלשונו של המקור הכהני – לשימושן של "שָׁאֵר" ו"שְׂכָר" בספרי ויקרא ובמדבר

אבי הורביץ

א

בעיית קדמותו של המקור הכהני (P) היא שאלת־מפתח המעסיקה את ביקורת־המקרא משחר ימיה. גם בימינו חוזר הנושא ועולה מדי פעם לדיון מחודש, משום שעניינו מקיף, למעשה, את כל האספקטים המרכזיים של חקר התורה – האידאי וההיסטורי, הספרותי והלשוני. פרופ' גרינץ המנוח, שלזכרו מוקדש הקובץ הנוכחי, התעצם אף הוא בסוגיה זו; ובין שאר מחקריו בנושא הנידון תופס מקום נכבד מאמרו המקיף על "מונחים קדומים ב'תורת־כהנים'".¹ במאמרו מתבסס גרינץ – בצדק – על העיקרון הקובע "שכמו בכל לשון חיה, אף 'יינחים' אלה בתורת כהנים (או צירופים או מליצות) נתונים לשינויים ומתחלפים באחרים... עם היעלם המסיבות שהולידום – יש שהם בטלים ועוברים מן העולם. וכך יש בידינו לעמוד על מוקדם ומאוחר, וניתן לנו... קנה־מידה לקביעת זמן, המסייע בידינו להחליט בבירור על זמן חיותה של אותה מלה או צירוף ולהעמיד דברים על חזקתם מתוך עדות פנימית וחיזונית גם יחד"².

מתוך זויות־ראיה זו עוסק גם הניתוח המופיע כאן בשתי המלים "שָׁאֵר" ו"שְׂכָר", המשמשות בתורה בחומר הליגלי של ויקרא ובמדבר. במסגרת הדיון מבקשים אנו לבדוק את מקומן של שתי המלים הללו בתוך תולדות אוצר המלים המקראי בכלל ולבחון, בהתאם לכך, את המשמעות הכרונולוגית הנודעת להופעתן במילון הכהני בפרט. תפקיד מפתח בדיון לשוני־דיאכרוני זה יינתן לספר יחזקאל; שהרי בגלל מוצאו הכהני של הנביא, הזיקות הפולחניות של ספרו והרקע ההיסטורי של תקופתו – שהיא תקופת־מעבר בין ימי בית ראשון לימי בית שני – אין בכל המקרא כולו עד טוב ממנו כדי להעריך על־פיו את זמן צמיחתו והתגבשותו של P.

ב

1. שְׁכָר

פירושה הראשוני של המלה "שכר" בלשון המקרא סתום הוא, ושני פתרונות אלטרנטיביים עשויים להלמה. אפשרות אחת היא לומר כי המלה מציינת סוג מסוים של משקה, אשר היה שונה מן היין הרגיל. בזכות פירוש זה אפשר להזכיר, למשל, את במד' ו 3: "מִיֵּין וְשִׁכָר יִזֵּר, חֲמֵץ יֵיֵן וְחֲמֵץ שִׁכָר לֹא יִשְׁתֶּה, וְכֹל מִשְׁרַת עֲנָבִים לֹא יִשְׁתֶּה וְעֲנָבִים לְחִים וְיִבְשִׁים לֹא יֵאָכֵל"; שהרי דרך ניסוחו המדוקדקת של דין זה משאירה אצל הקורא את הרושם הברור, כי המחבר מנסה להשתמש כאן במונחים קבועים ומוגדרים וכי אין הוא משתעשע במלים נרדפות בעלמא. אפשרות אחרת היא לטעון כי "יין" ו"שכר" למעשה זהות הן במשמעותן, ובלשון המקראי אין גלגות כל הבדל סמנטי ממשי ביניהן. ההכרעה במחלוקת זו אינה פשוטה; אולם נראה כי דבר אחד אפשר לומר בכירור: גם אם מעיקרא היתה קיימת הבחנה בין "שכר" ל"יין", הרי בקורפוס המקראי שבידינו מיטשטשת כבר ההבחנה בין שתי המלים – לא כמעט בשל הקשר המתמיד והמגע ההדוק שבין "יין" ל"שכר", המשמשות כצמד קבוע בטכניקה הספרותית של תקבולת-הצלעות; כגון ישע' ה 22: "הוֹי גְבוּרִים לְשִׁתּוֹת יֵיֵן וְאֲנָשֵׁי חֵיל לְמִסַּךְ שִׁכָר", שמ"א א 15: "... אִשָּׁה קִשְׁת רוּחַ אֲנָכִי וַיֵּין וְשִׁכָר לֹא שְׁתִּיתִי".

אף זאת, הצירוף "יין ושכר" יש בו כדי להאיר בצורה מאלפת את תהליך התקרבותן – או אף הזדהותן – של שתי המלים הנידונות, משום שמבחינה סגנונית לפנינו צירוף מטיפוס ה"הנדיאדון"; ואחת מסגולותיו של ההנדיאדון היא, כידוע, שמרכיביו נוטים לאבד את ייחודם הסמנטי, בהיותם נתפסים בעיקר כמושג כולל אחד.

מנקודת-מבט של חלוקה לסוגים ספרותיים, או לרבדים לשוניים, רשאים אנו לומר כי בעוד "יין" היא המלה הסטנדרטית, והפרוזאית מבין השתיים, הרי שימושה של "שכר" אופייני בעיקר ללשון "הגבוהה". זוהי הסיבה שאת "שכר" נמצא דווקא בקטעי שירה, נבואה וחכמה. אולם המלה מתועדת גם בפרוזה הסיפורית של נביאים ראשונים ואף מופיעה בספר דברים – הן בקטע בעל אופי נְיָטִיבִי (דב' כט 4–5: "וְאוֹלָךְ אֲתַכֶּם... בַּמְדַּבֵּר... לֶחֶם לֹא אֲכַלְתֶּם וַיֵּין וְשִׁכָר לֹא שְׁתִּיתֶם") והן בקטע שהקשרו פולחני (דב' יד 26: "וְנִתְתָה הַכֶּסֶף... בְּבִקְרָ וּבְצִאָן וּבֵיֵן וּבְשִׁכָר... וְאֲכַלְתֶּם שֵׁם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ"). כנגד זה אין למצוא את המלה "שכר" – לא כשהיא לעצמה ולא בצירופה עם "יין" – בספרים המאוחרים קהלת, אסתר, דב'הי"מ, דניאל ונחמיה, בהם נזכרת פעמים רבות המלה "יין". בספרות חז"ל אמנם מופיעה "שכר", אך ספק אם משמעותה זהה בדיוק

ל"שכר" המקראית' – ומכל-מקום, כבר נעלם כאן המטבע המקראי המובהק "יין ושכר". רק בכך-סירא מתגלגל עדיין צירוף זה במתכונתו המקראית (מ 18: "חיי יין ושכר ימתקו"; 20: "[יין] ושכר יעליצו לב"; והש' גם לד 26): אלא שספר זה רווי, כידוע, רמיניסנסים מקראיים שמזמן נעלמו מספרות אותו דור, ועל-כן אין בכך כדי לשנות את התמונה הלשונית הכוללת.

אין ספק, איפוא, כי מבחינת תולדות הלשון רשאים אנו לשייך את המלה "שכר" ללקסיקון הקלאסי של העברית המקראית, ולראות בצירוף "יין ושכר" מטבע המאפיין את השכבה הקדומה של הספרות המקראית; שכבה המקיפה, במקרה זה, חיבורים של פרוזה ושירה, סיפור וחוקה, היסטוריוגרפיה ונבואה.

ג

2. שָׂאֵר

התיבה "שאר", במשמעות "בשר", מתועדת היטב בשפות השמיות העתיקות. באכדית, דרך משל, *šīru/šēru* היא המלה הסטנדרטית לציון ה"בשר"; ובאוגריתית משמשת "שאר", במסגרת תקבולת-הצלעות, כבת-זוגה של "דם". גם בלשון המקרא מצאנו "שאר" שמשמעו "flesh, meat, food" – כגון מיכה ג 2: "גזלי עורם מעליהם ושארם מעל עצמותם" תהי' עז 20: "הגם לחם יוכל לתת אם יכין שאר לעמו" 27: "וימטר עליהם כעפר שאר וכחול ימים עוף כנף".

אולם מלה זו אינה שכיחה ביותר בספרות המקראית, ואופי תפוצתה שם מעיד בה כי יש לראותה כמשקע עתיק בלשון העברית מימים ימימה: מחוץ למקור הכהני (שהוא בשלב זה בבחינת נעלם לגבינו) מצויה המלה אך ורק בספרות המזמורית¹¹, בנבואה¹² ובספרות החכמה¹³ – היינו, באותו רובד ספרותי שאוצר-המלים שלו יונק, במידה רבה, ממקורותיה הקדומים של הלשון. "שאר" אינה מופיעה, ולו גם פעם אחת, בכתבים המיצגים את הספרות המקראית המאוחרת המובהקת¹⁴.

גם המקורות הבת-רמקראיים מעידים על כך, כי את השימוש ב"שאר" = בשר יש לראות כמשקע ארכאי בתולדות הלשון העברית, אשר הלך ונעלם בשלביה המאוחרים: בכך-סירא, הנוהג להיזקק לרמיניסנסים קלאסיים¹⁵, עדיין מרבה להשתעשע במלה בניואנסים הסמנטיים המגוונים שלה (כגון ז 24: "בנות לך, נצור שארם ואל תאיר אלהם פנים"; לח 16: "על המת הזיב דמעה... כמשפטו אסוף שארו"); אולם במגילת ברית-דמשק¹⁶ ובל"ח¹⁷ אין אנו מוצאים את "שאר" אלא בתוך ציטוטים מפורשים מן המקרא, או בתוך הקשרים שיש בהם

התיחסות ברורה לפסוקים מקראיים המשתמשים ב"שאר". מצב־דברים זה אופייני, כמובן, לתהליך השתכחותם ההדרגתי של יסודות קדומים והיעלמותם מן הלשון המאוחרת. יתר־על־כן, מסתבר כי דחיקתה של המלה "שאר" משימוש הלשון לא היתה רק נחלתה של העברית – "שאר היא המלה המשמשת בשפות הקדומות, באשור, אוגרית, בכתובות הכנעניות... במשמעות בָּשָׂר בכלל, בעוד שנדחקה בעברית ובארמית מפני בָּשָׂר, בְּשָׂרָא". אם מקבלים אנו השקפה זו, הרי תהליך דחייתה של "שאר" הקדומה, העולה מתוך בדיקה פנימית של הלשון העברית, מוצא לו הקבלה – ואישור – גם מתוך עדויות חיצוניות לא־עבריות.

ד

בחינתן הדיאכרונית של "שכר" ו"שאר" מצביעה, כפי שראינו, על השתייכותן לרובד הקדום של העברית המקראית ועל השתכחותן ההדרגתית מן הלשון בתקופותיה המאוחרות יותר – הן במקרא, הן מחוצה לו. צד שווה נוסף של שתי המלים הללו הוא שמחוץ לספרות הקלאסית משמשות הן במקרא גם בתוך המילון המיוחד של המקור הכהני: המלה "שכר" מופיעה 4 פעמים בספרי ויקרא ובמדבר¹⁹; ו"שאר" – 8 פעמים, כמונח טכני המציין "קרוב־משפחה"²⁰. בספר יחזקאל, לעומת זאת, אין זכר ל"שאר" ול"שכר", אפילו לא באותם כתובים שמקבילותיהם בחומש נזקקות לשני המונחים הללו:

ויק' י 9: "וּיִין וּשְׂכָר אֶל תִּשַׁת אֹתָהּ וּבְנִיךְ... בְּכַאֲס אֶל אֹהֶל מוֹעֵד"
 יחז' מד 21: "וּיִין... לֹא יִשְׁתּוּ כָל כֶּהֵן... בְּכַאֲס אֶל הַחֲצֵר הַפְּנִימִית";

ויק' כא 1-3: "לִנְפֶשׁ לֹא יִטְמָא בְּעִמּוּי"²¹ כִּי אִם

יחז' מד 25: "וְאֵל מַת אָדָם לֹא יִבּוֹא לְטִמְאָה כִּי אִם

ויק': לשארו הקרב אליו לאמו ולאביו ולבנו ולבתו ולאחיו ולאחותו... יטמא"
 יחז': ל_____ אב ולאם ולבן ולבת לאח ולאחות... יטמאו."

כיצד יש להסביר, איפוא, את העובדה המפליאה, שניסוח שני החוקים הללו כמעט זהה, מבחינה סגנונית, הן במקור הכהני והן בספר יחזקאל; ושיחד עם זאת נמנע יחזקאל בשני המקרים להשתמש במונחים המובהקים של P – "שכר" ו"שאר" – אשר על קדמותם בספרות המקראית ניתן לעמוד מבחינה

בלשנית? לאור העובדה שהשימוש ב'שכר' ו'שאר' נמצא, כפי שראינו, בנסיגה מתמדת בתולדות הלשון העברית, סבורים אנו כי גם את חסרונן של המלים הללו בספר יחזקאל יש לראות כחלק מתהליך השתכחותן הכולל מלשון-המקרא²². במלים אחרות, ניסוחה של חוקת ספר-כהנים במקרה הנידון קדום הוא, יחסית, לניסוחן של הפרשיות המקבילות לה בס' יחזקאל²³. ואם מקובל עלינו שס' יחזקאל הוא נציגה המובהק של תקופת החורבן והגלות בספרות המקראית, נהא אף רשאים לצעוד צעד נוסף ולומר ש-P משקף כאן – במונחי זמן היסטוריים – את התקופה הקדם-גלותית של הפולחן הישראלי²⁴.

הערות

- 1 'לשונונו' לט (תשל"ה), עמ' 5-20 [=1-16], 163-181 [=17-35]; מ (תשל"ו), עמ' 5-32 [=36-63]. ור' גם דבריו שם (בכרך מ), עמ' 155-158.
- 2 שם, עמ' [2]. מכאן העניין המרובה שיש לנושא זה לא רק לגבי חקר הספרות המקראית ותולדות האמונה הישראלית, אלא גם לגבי ההיסטוריה של הלשון העברית. הש' ח. רבין, 'לשונונו' לט (תשל"ה), עמ' 182.
- 3 אם כי לאודווקא בלשונות אחרות. הש' ח. רבין, למשל, *sikāru* האכדית, שפירושה "בירה". והש' גם הע' 7 (על שימוש המלה בספרות חז"ל).
- 4 הש' ע"צ מלמד, "שנים שהם אחד...", 'תרביץ' טז (תש"ה), עמ' 176-177. הקירבה הגדולה בין שמות-העצם "יין" ו"שכר" מתחזקת בוודאי גם מן העובדה שהפעלים המתלווים ל"יין" נגזרים לעיתים קרובות מן השורש "שכר". כך, למשל, "שכר" (בר' ט 21: "וישת מן היין וישכר"); "השתכר" (שמ"א א 14: "עד מתי תשתכרין, הסירי את יינך מעליך"); "שכר" (ירמ' נא 7: "כוס זהב... משכרת כל הארץ, מי ינה שתו גויים"); וכן גזור, כמובן, משורש זה השם "שפור" (ויאל א 5: "הקיצו שכורים ובכו, והיללו כל שתי יין").
- 5 ישעיהו, מיכה, תהלים, משלי.
- 6 שופטים, שמואל.
- 7 בספרות התלמודית מוצאים אנו כי השכר נופל בחשיבותו מן היין (הש' ב' שבת ק"מ ע"ב), וכן נאמר שם כי אין הוא ראוי לקידוש והבדלה (ב' פס' ק"ז ע"א). אולם בחומש השכר כשר, מבחינה פולחנית, לא פחות מן היין; ואף עשוי הוא להתחלק אתו, מבחינה טרמינולוגית, בקטעים מקבילים (הש' להלן, הע' 24).
- 8 הש', למשל, א. הורביץ, בין לשון ללשון (ירושלים תשל"ב), עמ' 53-54.
- 9 הש' במילונים.
- 10 הש' ש"א ליונשטם, "שאר", 'לשונונו' כז-כח (תשכ"ג-ד), עמ' 295. יצחק אבישור הצביע בעבודת הדוקטור שלו על העובדה, שאף באכדית מופיעות "שאר" ו"דס"

- כצמד מלים במסגרת תקבולת-הצלעות (צמדי המלים במקרא ומקביליהם בשפות השמיות של המזרח הקדמון, ירושלים תשל"ד, עמ' 462).
- 11 תהלים.
- 12 מיכה, ירמיהו.
- 13 משלי.
- 14 הש' לעיל, עמ' 300.
- 15 הש' לעיל, הע' 8.
- 16 K.G. Kuhn. *Konkordanz zu den Qumrantexten*. (Göttingen 1960), p. הש' 215.
- 17 הש' בקונקורדנציות לספרות חז"ל.
- 18 א. בן יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, כרך יד, תשי"ב, עמ' 6816, טור א', הע' 1. (הערת המילון מזכירה כאן גם את הערבית כלשון שבה נדחקה המלה – במקרה זה ע"י "לחם". אולם הקשר האטימולוגי בין "ת'אר" הערבית הנזכרת שם לבין "שאר" העברית מפוקפק הוא לאור העובדה שבאוגריתית צורת המלה היא "שאר" ["ש" ולא "ת'"] : הש' ש"א ליונשטס, שם [לעיל, הע' 10].
- 19 "יין ושכר אל תשת אתה ובניך" (ויק' 9) : "מיין ושכר זייר, חמץ יין וחמץ שכר לא ישתה" (במד' 31) : "הסך נסך שכר לה" (כח 7).
- 20 "שאר אביך", "שאר אמך" (ויק' יח 12, 13) : "שאריו" (ויק' כ 19) : "שאָרְה" (ויק' יח 17) : "שאריו הקרב אליו" (ויק' כא 2 : במד' כז 11) : "שאר בשרו" (ויק' יח 6 : כה 49). משמעות זו מסתעפת, כמובן, מן ההוראה הבסיסית של "שאר" = בשר (הש' למשל BDB, עמ' 985a; KB, עמ' 938b) : ומבחינה זו אין כל הבדל עקרוני בין ה"שאר" של המקור הכהני (= "kinsman") לבין ה"שאר" של ספר הברית, המופיע בשמ' כא 10 : "שאָרְה כסותה וענתה" (= "meat, food" : הש' לכל העניין S. Paul. *Studies in the Book of the Covenant...* [Leiden 1970] [= SVT. Vol. XVIII], pp. 56-61). גם כאן וגם כאן עניין לנו בטרמין קפוא, המשמש במישור הליגלי והמשמר עדיין הד ברור למשמעותה הראשונה של המלה, אשר נשתכחה ברבות השנים.
- 21 על מלה זו, החסרה אף היא ממקבילתה שביחזקאל, ר' ההערה הבאה.
- 22 כך פירש, באמת, גרינץ את היעדרן של "שאר" ו"עם" (הש' בהערה הקודמת) מיחזקאל מד 25 : "אין הנביא מכיר מכבר לא את 'עמיו' ולא את 'שאר' הקדמוני גם הוא, שבמובן האמור... – קרוב משפחה – אין לו קיום עוד בעברית" (שם [לעיל, הע' 1], עמ' [55]). והש' גם ד.צ. הופמן, ספר ויקרא, כרך ב' (ירושלים תשל"ב), עמ' סב, הע' 5 ('במקום הביטוי הנדיר 'מעמיו' [ויק' כא 14] נאמר ביחזקאל ברורות: 'מזרע בית ישראל' [יחז' מד 22]).
- 23 הש' מ. הרן, "סוגיות מקרא – קובץ החוקים של יחזקאל (מ-מח) ויחסו לאסכולה הכהנית", 'תרכיץ' מד (תשל"ה), עמ' 30-53.
- 24 נתון נוסף – סמנטי – העשוי לחזק את המסקנה שהזכרת ה"שכר" ב-P עדיין משקפת מצב קדמון, שנעלם בהדרגה מן התקופה המאוחרת, עשוי לספק לנו במד' כח 7 : "הסך נסך שכר לה" (בשימוש מקביל באותו פרק בפס' 14 – וכן גם בשמ' כט 40 – מופיע "יין", שהוא הטרמין הסטנדרטי בהקשרים אלה). קשה מאוד להעלות על הדעת שדווקא בתקופה המאוחרת, שבה הקונוטציות הרגילות של שכר v הן

שליליות (הש' לעיל, הע' 4), יצמח לפתע שימוש לשוני חדש של "שכר", בהקשר לעבודת הקרבנות הלגיטימית. לעומת זאת ניתן בהחלט להבין את שכר ✓ בקונוטציה חיובית זו כשריד ארכאי מתקופה קדומה, שבה השימוש החי במלה היה רחב בהיקפו – וניטרלי במשמעותו – ויכול היה באופן טבעי לשמש גם בטרמינולוגיה של הפולחן הלגיטימי.

[את הופעת "שכר" במגילת־המקדש כא 10 ("לנסך נסך שכר יין חדש על מזבח ה'") יש לראות, בדומה להופעתה בכנ־סירא, כשימוש לשון ארכאיסטי: "המשפט הזה מושחת, כמובן, על הנאמר בס' במדבר... 'הסך נסך שכר לה' (כח 7)" – י. ידן, מגילת המקדש, כרך ב' (ירושלים תשל"ז), עמ' 69. יתר־על־כן, "בעל המגילה הוסיף יין חדש' כדי להבהיר את משמעות התיבה 'שכר' (שם) – משום שהתיבה לא היתה כבר ברורה אז די צורכה!].